(Переклав Антін Харченко)

---

Як тільки вдаряв уранці в Києві голосистий семінарський дзвін біля брами Братського монастиря, то вже з усього міста поспішали юрмами школярі та бурсаки. Граматики, ритори, філозофи ще й богослови із зошитами під пахвою тяглися до класів. Граматики були ще дуже малі; ідучи, штовхали один одного й лихословили проміж себе щонайтоншим дискантом; майже всі вони були як не в драптивій, то в брудній одежі, і в кишенях у них завжди було повно всякої негіді, як-от: камінчиків, пищиків, зроблених із пір'їн, недоїдків пирога, а часом то й маленьких горобенят, що з них якесь, раптом цвірінькнувши серед мертвої тиші в класі, достачало своєму патронові доброго гостинця лінійкою в обидві руки, а іноді й вишневих різок. Ритори йшли поважніше; одежа на них часто була й зовсім ціла, натомість на виду чи не завжди була яка-небудь прикраса, наче риторичний який троп: або одне око залазило десь аж під лоба, або ж замість губи цілий пухир, а то ще й інша яка ознака; ці розмовляли й божилися проміж себе тенором.

Філозофи на цілу октаву нижче брали; в них у кишенях, окрім міцних корінців тютюну, не було нічого. Про запас вони нічого не збирали і все, що потрапляло, одразу й споживали; від них тхнуло люлькою та горілкою, і часом так далеко, що перехожий ремісник, спинившись, довго ще нюхав, мов той гончак, повітря.

Ринок під цей час тільки-но починав було ворушитись, і перекупки з бубликами, пундиками, гарбузовим насінням та маківниками шарпали наввипередки за поли тих, у кого були вони з тонкого сукна чи там з бавовни.

— Паничі, паничі! Сюди, сюди! — лящали вони з усіх боків, — ось бублики, маківники, верчики, буханці добрі! Їй-бо, добрі! На меду! Сама пекла!

Інша, щось піднявши довге, з тіста скручене, гукала:

— Ось бурулька! Паничі, купуйте бурульку!

— Не беріть у тої нічого! Дивіться, яка вона бридка — і ніс поганий, і руки брудні...

Та філозофів і богословів вони боялися зачіпати, бо філозофи й богослови любили тільки куштувати та ще й цілою жменею.

Прийшовши до семінарії, уся ця юрба розтікалася по класах, низеньких, проте доволі просторих таки кімнатах, з невеличкими вікнами, широкими дверима й засмальцьованими лавами. Клас затоплювало враз різноголосе гудіння; авдитори переслухували своїх учнів; дзвінкий дискант граматика суголосне бринів разом із шибками в маленьких вікнах, і шибка озивалася чи не таким самим дискантом; у кутку гуготів ритор, рот і тлусті губи якого краще личили б принаймні філозофії. Він гудів збаса, і тільки й чути було здаля: бу, бу, бу, бу... Авдитори, наслухуючи уроки, пасли одним оком під лавку, де з кишені підлеглого бурсака витикався пундик або вареник, а то й насіння гарбузове.

Коли це вчене збіговище приходило завчасу чи коли знали, що професори запізняться, тоді, спільно погодившись, лаштували перебій, і до цього перебою мусили братися всі, навіть і цензори, хоч вони мали доглядати ладу й моральності всього школярського народу. Два богослови звичайно вирішували, як відбувати перебій: чи кожний клас повинен окремо воюватися, чи всі мали поділитись на дві половини: на бурсу і семінарію. Однак, за всякого порядку, граматики починали раніш од усіх, і як тільки вступали ритори, вони вже втікали геть і залазили на

верхи стежити за бойовищем. Потім ставала до бою філозофія з чорними довгими вусами, а насамкінець і богословія в жахливих шароварах і з товстелезними шиями. Звичайно кінчалося на тому, що богословія побивала всіх, і філозофія, чухаючи боки, під натиском відходила в клас і сідала відпочити на лавах. Професор, увійшовши до класу і сам колись бувавши в таких боях, одразу ж, глянувши на розчервонілі обличчя слухачів своїх, здогадувався, що бій був незгірший, і в той час, як він шмагав різками по пальцях риторику, в іншому класі інший уже професор лупцював дерев'яними лопатками по руках філозофію. А з богословами чинили зовсім на інший лад: їм, за висловом професора богослови', одсипалося по мірці буйного гороху, себто коротеньких ремінних канчуків.

У дні урочисті і на свята семінаристи та бурсаки виряджалися по домівках з вертепом. Часом грали кумедію, і тоді все відзначався хтось із богословів, на зріст мало чим нижченький за київську дзвіницю, удаючи Іродіяду чи Пентефрію, тую дружину вельможі єгипетського. Як винагороду отримували вони сувій полотна чи мішок проса, або там півгусака вареного чи щось такеє.

Увесь оцей учений люд, — і семінарія, і бурса, що живили спадкову ворожнечу одне до одного, — над усяку міру бідний був на харч, ще й до того сильно ненажерливий, так що зовсім марна була б річ злічити, скільки кожний з них уминав за вечерею галушок, і через те доброхітних пожертв заможних господарів ніяк не вистачало. Тоді сенат, із філозофів та богословів складений, виряджав граматиків і риторів з якимось філозофом за ватажка, — а то й собі приєднавшися, — з мішками на плечах пустошити чужі городи. Так у бурсі з'являлася гарбузяна каша. Сенатори до того об'їдалися кавунами й динями, що другого дня авдитори наслухували від них замість одної вже дві орації: одну уста вимовляли, друга бурчала у животі сенаторському. Бурса й семінарія носили якусь довгу подобизну каптанів, які тяглися аж по сіє врем'я: слівце технічне, що означало: аж за п'яти.

Не було урочистішої для семінарії події, як вакації: вони починалися з місяця червня, коли вже бурсу розпускали по домівках. Тоді весь битий шлях аж кишів від граматиків, риторів, філозофів та богословів. Хто не мав свого пристановища, той ішов до когось із своїх товаришів. Філозофи й богослови виряджалися на кондиції, себто бралися вчити або підготовлювати дітей заможних батьків, і здобували за це на рік нові чоботи, а то й сурдут. Оця вся ватага сунула разом цілим табором, варила собі кашу й ночувала серед поля. Кожний тарабанив за собою мішка, де була одна сорочка та онуч пара. Богослови були найощадніші та найохайніші: щоб не стоптувати чобіт, вони роззували їх, вішали на ціпки й несли на плечах, а найпаче як було болото: тоді вони, підкачавши шаровари по коліна, одчайдушне розльопували своїми ногами калюжі. А нагледівши десь збоку хутір, одразу ж завертали з битого шляху і, підійшовши до хати, чепурнішої з-межи інших, шикувалися в ряд попід вікнами і на весь голос заводили канта. Господар хати, якийсь старий козак-хуторянин, довго слухав їх, підпершись обома руками, далі ридав гірко-прегірко і казав до своєї жінки: "Жінко! Те, що співають школярі, мабуть, дуже розумне. Винеси їм сала і чогось такого, що там знайдеться". І повна миска вареників перекидалася в мішок; чималий шмат сала, кілька паляниць, а то й зв'язана курка ішли докупи. Підживившись таким запасом, граматики, ритори, філозофи ще й богослови знову рушали в дорогу. Та що далі вони йшли, то меншала їхня ватага. Майже всі розходилися по домівках, і зоставалися тільки ті, що мали батьківські гнізда далі од інших.

Одного разу, під час такої подорожі, троє бурсаків звернули з битої дороги вбік, щоб у якомусь придорожньому хуторі призапасити провіянту, бо вже в мішку давно було порожньо. Були вони: богослов Халява, філозоф Хома Брут і ритор Тиберій Горобець.

Богослов був поставний, плечистий чолов'яга і дуже чудну вдачу мав: усе, що б не лежало коло нього, він доконче вкраде. В усьому іншому натури був тяжко похмурої і, напившись п'яний, ховався в бур'яні, тож семінарія багато мусила труду прикласти, щоб там його знайти.

Філозоф Хома Брут вдачі був веселої. Дуже любив полежати й покурити люльку. А вже як пив, то неодмінно наймав музику і вибивав тропака. Він часто куштував буйного гороху з усенькою до цього філозофською байдужістю, так собі розважаючи: те, що має бути, треба відбути.

Ритор Тиберій Горобець не мав ще права запускати вуса, горілку пити й курити люльку. Він тільки носив оселедця, і через те його вдача тоді ще мало виявлялася; та як глянути на чималенькі гулі на лобі, що з ними він не раз приходив до школи, можна було сказати, що вояка з нього буде незгірший. Богослов Халява та філозоф Хома частенько чубили його на знак своєї прихильності і покладали на нього повинність депутата.

Уже вечоріло, як вони звернули з битого шляху; сонце тільки що сховалось, і денне тепло почувалося ще в повітрі. Богослов з філозофом ішли мовчки, пихкаючи люльками, а ритор Тиберій Горобець збивав палицею головки будякам, що росли понад дорогою. Дорога тяглася поміж розкиданих пасмами дубів та ліщини, що вкривали луки. Більші й менші спадисті горби, зелені й круглі, як бані, де-не-де перетинали рівнину. В двох місцях при дорозі росло на ниві стигле жито, даючи знати, що недалеко вже й до якогось села. Та вже більше години, як вони поминули оті ниви, а ще не видно було ніякого житла. Сутінки вже зовсім потьмарили небо, і тільки на заході блякло дотлівало червоне сяйво.

— І що воно за чорт! — сказав філозоф Брут. — Зовсім уже здавалось, немов незабаром і хутір!

Богослов помовчав, оглянув місцевість, далі знову взяв у зуби свою люльку, і всі рушили далі.

— Їй-богу ж! — ще раз сказав, спинившись, філозоф. — Ні чортового кулака не видно.

— А може, далі й натрапимо на якийсь хутір, — обізвався богослов, не виймаючи люльки з рота.

А тим часом була вже ніч. І ніч таки темненька. Від невеликих хмар ставало ще чорніше, і з усього було знати, що ні на зорі, ні на місяць нема чого сподіватися. Бурсаки похопились, що вони збилися зі шляху і давно вже йдуть без дороги. Філозоф, попробувавши ногами на всі боки, сказав, нарешті, як відрубав:

— А де ж дорога?

Богослов помовчав і, розмисливши, промовив:

— Еге ж, ніч таки темна.

Ритор відійшов убік і спробував поповзом намацати дорогу, та руками потрапляв лише в лисячі нори. Навкруги був степ та й степ, по ньому, здавалося, ніхто не їздив. Мандрівці іще намоглися трохи пройти вперед, та скрізь була та сама глушина. Філозоф попробував був перегукнутись, та голос його зовсім пропав у степу, і ніхто на крик йому не відповів.

Тільки трохи перегодя долетіло ледве чутне квиління, немов би вовки вили.

— Отакої! Що ж його робити? — сказав філозоф.

— А що ж? Зостатись та й заночувати в полі! — сказав богослов і поліз до кишені добути кресало і знов запалити свою люльку.

Та філозоф не міг на те пристати: він мав собі звичку ум'яти на ніч окраєць хліба, отак з півпуда, та хунтів чотири сала і відчував на цей раз у шлунку своєму якусь нестерпну пустку. До того ж, хоч і веселу вдачу мавши, філозоф трохи боявся вовків.

— Ні, Халяво, так не можна! — сказав він. — Як же це, не підкріпившись нічим, простягтися й лежати, як собака? Пошукаємо ще; може, й набредемо на якесь житло, то хоч чарка горілки перепаде на ніч.

При слові "горілка" богослов сплюнув убік і відказав:

— Та воно правда, в полі нема чого зоставатись. Бурсаки пішли вперед, і, на превелику їхню радість, здалека причулося гавкання. Наслухавши, з якого саме боку, вони рушили веселіше і, трохи пройшовши, побачили світло.

— Хутір! Їй-богу, хутір! — сказав філозоф.

Здогад його справдився: трохи перегодя вони справді прийшли до невеликого хутірця, з двома хатами на однім подвір'ї. У вікнах світилося; з десяток слив стирчало під тином. Глянувши крізь нещільні дощані ворота, бурсаки побачили двір, заставлений чумацькими возами. На той час на небі де-не-де визирнули зорі.

— Глядіть же, хлопці, не одставати! Що б там не було, а ночівлю здобути!

Три вчені мужі затарабанили разом у ворота й гукнули:

— Відчиніть!

Двері з одної хати рипнули, і по якій хвилині бурсаки побачили перед собою стару бабу в личаковому кожусі.

— Хто там? — обізвалася вона, глухо покашлюючи.

— Пустіть, бабусю, переночувати. Збилися з дороги. В степу так прикро, як у голодному животі.

— А що ви за люди?

— Та ми люди неперебірливі: богослов Халява, філозоф Брут і ритор Горобець.

— Не можна! — гарикнула баба. — В мене людей повен двір, і вся хата забита. Що я з вами робитиму? Та ще всі ви такі дебелі й здоровезні хлопці. Та ви й хату мені розвалите, як упущу таких. Знаю я тих філозофів та богословів. Коли таких п'яниць почнеш приймати, то й подвір'я рознесуть. Ідіть собі, йдіть! Немає вам тут місця.

— Змилуйтеся, бабусю! Чи то ж можна, щоб християнські душі отак з доброго дива пропали? Де хочете покладіть нас. І коли ми щось такеє, чи якось там не так, чи що інше вчинимо, — то нехай нам і руки поодсихають, і таке нехай буде, що тільки Бог один знає. Ось так!

Стара баба, здавалося, трохи зласкавіла.

— Ну, добре, — сказала вона, немовби роздумуючи, — я впущу вас; тільки ж покладу всіх нарізно, бо не матиму спокою на серці, як будете лежати всі вкупі.

— То вже ваша воля; не будемо перечити, — відповіли бурсаки. Ворота зарипіли, і вони зайшли на подвір'я.

— А що, бабусю, — почав філозоф, ідучи за старою, — коли б це так, як то кажуть... їй-богу, в животі наче хто колесами їздить: з самого рання хоч би тобі рісочка в роті.

— Он чого заманулося! — сказала бабуня. — Ні, нема в мене нічого такого, і в печі сьогодні не топилося.

— А ми б уже за все цеє, — казав далі філозоф, — заплатили б узавтра, як годиться — готовизною. Так, — додав він стиха, — чортового батька що матимеш!

— Ідіть, ідіть! І за те подякуйте, що маєте. Ото чорти принесли яких паничів тонкошкурих!

Філозоф Хома вкрай засмутився такими словами. Коли це до носа йому долинув дух сушеної риби. Глянув він на шаровари богослова, що йшов із ним поруч, і побачив, як у того з кишені витикався величезний риб'ячий хвіст. Богослов уже встиг потягти з воза цілого карася. А що він чинив це не з якоїсь там зажерливості, а єдино що так уже звик, і, забувши про карася, накидав оком, що б йому ще поцупити, навіть ламаного колеса не минаючи, — то філозоф Хома засунув руку в його кишеню, немовби у свою власну, і витяг карася.

Стара порозводила бурсаків: ритора поклала в хаті, богослова замкнула в порожній коморі, а філозофові приділила порожнього овечого хліва.

Філозоф на самоті одразу ж із'їв карася, обдивився плетені стіни в хліві, штовхнув ногою в рило допитливу, що висунулася з сусіднього хліва, свиню і перевернувся на правий бік, збираючись заснути намертво. Коли це низенькі двері одчинились, і стара баба, нагнувшись, увійшла до хліва.

— А що, бабусю, що вам треба? — озвався філозоф. Та стара йшла просто до нього, розставивши руки. "Еге-ге! — подумав собі філозоф. — Не буде діла, голубко, стара вже". Він одсунувся трохи далі, але стара, на те не зважаючи, знов наблизилася до нього.

— Слухайте, бабусю! — сказав філозоф. — Тепер же піст; а я такий чоловік, що й за тисячу дукатів не згоден поскоромитись.

Але стара розставила руки й ловила його, не мовивши ані слова. Філозофові стало моторошно, а надто, як він побачив, що очі їй блиснули якимось чудним блиском.

— Бабусю, чого вам? Ідіть геть, ідіть собі з Богом! — закричав він. Та стара все мовчала і ловила його руками.

Він скочив на ноги з наміром утекти, та стара спинилася на дверях, втупила в нього блискучі очі і знов стала підступати до нього.

Філозоф хотів одштовхнути її руками, та на своє диво зауважив, що руки його не можуть ізвестись, а ноги не ворушаться; він із жахом запримітив, що навіть мову йому відняло: слова, не вимовившись, тільки шелестіли на губах. Він чув, як калаталося йому серце; він бачив, як стара підійшла до нього, склала йому руки, нагнула йому голову, скочила, немов кішка, йому на спину, оперезала його мітлою по боці, і він, басуючи, як верховий кінь, поніс її на своїх плечах. Все те сталося так швидко, що філозоф ледве міг опам'ятатись і вхопив себе обома руками за жижки, щоб не бігли ноги, та вони, на превелике йому диво, підіймалися мимоволі і стрибали незгірше прудконогого черкеського коня. Як поминули вони хутір і перед ними розгорнулася рівна улоговина, а з боку простягся чорний, як той вугіль, ліс, — аж тоді тільки сказав він сам до себе:

— Еге, та це ж відьма!

Перекинутий місячний серп яснів на небі. Бліде опівнічне сяйво, як прозоре покривало, стелилося легенько й курилося по землі. Ліси, луки, небо, долини — все, здавалося, немов спало з розплющеними очима. Вітер хоч би раз пурхнув де-небудь. У нічній прохолоді вчувалося щось вогке й тепле. Тіні від дерев та кущів, немов комети, гострими клинами лягали на спадисту рівнину. Отака була ніч, коли філозоф Хома Брут мчав із дивним вершником на спині. Якесь млосне, неприємне і разом солодке почуття підступало йому до серця. Він нагнув голову донизу, і

видалось йому, ніби трава, що була мало не під ногами в нього, росла глибоко й далеко і ніби поверх неї стояла прозора, як гірське джерело, вода, і трава видавалася немовби дно ясного та до найглибшої глибини прозорого моря; принаймні, філозоф виразно бачив, як відбивається він у ньому разом зі старою бабою на спині. Бачив, як замість місяця там світило якесь сонце; і чув, як бриніли голубі дзвіночки, схиляючи свої голівки. Бачив, як із-за осоки випливала русалка, як мріла її спина й нога, виточена, пружка, вся створена з блиску й трепету. Вона обернулася до нього — і от лице її з очима ясними, блискучими, пронизливими, вриваючись у душу співом, вже наближалося до нього, вже зринало поверх води і, затріпотівши блискотливим сміхом, віддалялося; і от лежить вона на спині — і легкохмарні перса її, як матова, не покрита поливою порцеляна, світяться проти сонця краями своєї білої, еластично-ніжної округлості. Вода прозорими краплями, як намистом, обсипала їх. Вона вся тремтить і сміється в воді...

Чи він бачить це, чи марить? Чи це на яві, чи сниться? А що там далі? Вітер чи музика? Дзвенить і лине, і наближається, і пронизує душу якоюсь нестерпною треллю...

"Що це?" — думав філозоф Хома Брут, дивлячись униз і летючи щодуху. Буйний піт котився з нього. Його пойняло бісівськи-солодке відчуття, він почував якусь пронизливу, якусь млосно-страшну насолоду. Йому часто здавалось, ніби в нього вже й серця немає зовсім, і він, злякавшись, хапався за нього рукою. Знеможе-ний, оторопілий, він почав пригадувати всі, які знав, молитви. Він передумував усі закляття од нечистої сили, і враз відчув немов яку полегкість; відчув, наче біжить повільніше, а відьма якось не так міцно трималася в нього на спині. Густа трава черкала йому об ноги, і в ній уже не бачив він нічого дивного. Ясний серп світив на небі.

"Он воно що!" — подумав собі філозоф Хома і почав мало не вголос вичитувати закляття. І враз, як блискавка, вихопився з-під старої і сів уже сам їй на спину. Стара маленькими дрібними кроками побігла так збистра, що верхівцеві аж дух забивало. Земля ледь миготіла під ним.

Скрізь було ясно від місячного, хоч і затьмареного, сяйва. Долини були гладенькі, та все воно від прудкого гону невиразно й плутано миготіло йому в очах. Він ухопив поліно, що лежало на дорозі, й почав щосили гатити ним стару. Дико закричала вона; спершу ті крики сердиті були та погрозливі, далі ставали тихші, приємніші, чистіші, а тоді вже тихо, ледве-ледве бриніли, як тоненькі, срібні дзвіночки, і западали йому в душу; і мимоволі зринула в голові гадка: чи справді ж це стара баба?

— Ох, несила моя! — мовила вона в знемозі і впала на землю.

Він став на ноги і глянув їй в очі: світанок розгорявся, і здалеку блищали золоті бані київських церков. Перед ним лежала красуня з розтріпаними пишними косами, з довгими, як стріли, віями. Зомлівши, розкинула вона на обидва боки білі свої руки і стогнала, звівши до неба очі, повні сліз.

Затремтів, як на дереві лист, Хома. Жаль і дивне якесь хвилювання, і острах, незнані йому раніше, опали його. Він кинувся втікати скільки сили. Дорогою билося неспокійно його серце, і ніяк не міг він ізбагнути, що за дивне, невідоме почуття охопило його. Він уже не хотів вертатися на хутори і поспішав до Києва, роздумуючи всю дорогу про таку чудну пригоду.

Із бурсаків у місті майже нікого не було: всі розбрелися, хто по хуторах, хто на кондиції, а хто й без кондицій, бо на українських хуторах можна їсти галушки, сир, сметану та й вареники з бриля завбільшки, не заплативши й шеляга.

Велика похилена хата, де жила бурса, стояла собі пусткою, і хоч як нишпорив філозоф по всіх кутках і навіть обшукав усі дірки й заглибини на горищі, ніде не знайшов він ані шматка сала чи хоч книша черствого, нічого, що своїм звичаєм ховали там бурсаки.

Та все ж філозоф незабаром надумався, як зарадити лихові: він пройшовся, посвистуючи, разів зо три по ринку, переморгнувся аж у самому кінці з якоюсь молодою вдовичкою в жовтому очіпку, що продавала стрічки, шріт та колеса, — і того ж таки дня його вже нагодували пшеничними варениками, курятиною... отже й не перелічити всього, скільки там було на столі в маленькій глиняній хатині у вишневому садочку. Того ж вечора бачено філозофа в корчмі: він лежав на лаві, покурюючи, за своїм звичаєм, люльку, і при всіх кинув жидові-шинкареві півдуката. Коло нього стояв кухоль. Він дивився на тих, що приходили й виходили, байдужим і вдоволеним поглядом і вже й гадки не мав про свою дивовижну пригоду.

Тим часом скрізь пішла чутка, ніби дочка одного з найбагатших сотників, що жив на хуторі за п'ятдесят верстов од Києва, одного дня вернулася з прогулянки додому геть побита, ледве мавши снаги добутися до батькової хати, що вона вже на божій дорозі і перед смертним часом своїм заповіла, щоб відхідну по ній і псалтиря аж три дні по смерті читав такий собі київський семінариста Хома Брут. Про це філозоф почув од самого ректора, що нарочито покликав його до своєї світлиці і наказав йому не баритись і лаштуватися в дорогу, бо значний сотник прислав по нього людей з підводою.

Філозоф здригнувся від якогось непевного почування, що ніяк його не вмів збагнути. Лиховісне передчуття казало йому, що з ним має статися щось недобре. Сам не знаючи причини, відповів він твердо, що не поїде.

— Слухай лишень, domine Хомо! — мовив ректор (він, траплялося, вмів розмовляти дуже ґречно зі своїми підлеглими). — Ніякий чорт про те й не питає, хочеш ти їхати чи не хочеш. А я тобі скажу тільки, що як ти почнеш мені комизитися та мудрувати, то я звелю так тебе по спині та й ще по чомусь попарити молодою березиною, що й до лазні не треба буде ходити.

Філозоф, почухуючи злегка потилицю, вийшов, не мовивши й слова, наміряючись, як трапиться слушна нагода, покластися на власні свої ноги. Роздумуючи, ішов він крутими сходами на обсаджений тополями двір і на якийсь час спинився, почувши досить виразно ректорів голос, що давав накази своєму ключникові і ще комусь там, мабуть, одному із сотникових по нього посланців.

— Скажи спасибі панові за крупи та за яйця, — мовив ректор, — та ще скажи, як тільки готові будуть ті, що він пише, книги, то я надішлю не гаючись: я вже віддав їх переписувати писальникові. Та не забудь, голубе, нагадати панові, що в них на хуторі, як я знаю, водиться непогана риба, а найбільше осетрина, то може при нагоді прислав би: тут на ринках і дорога й погана. Ти ж, Явтуше, дай хлопцям по чарці горілки, а філозофа прив'яжи, щоб часом не втік.

"Чи не чортів же син! — подумав собі філозоф, — таки винюшив, в'юн довгоногий!"

Він зійшов униз і побачив бричку, що з першого погляду скидалася на клуню на колесах. Справді, вона була глибока, як ніч у цегельні. То була собі звичайна краківська бричка, що в ній нараз по півсотні жидів мандрують з крамом по всіх місцях, де тільки зачують носом ярмарок. Тут його дожидало з шестеро здоровезних та дужих, хоч і підстаркуватих, козаків. Свитки з тонкого сукна з китицями показували, що ці козаки мали досить значного й багатого пана. Невеликі шрами промовляли, що бували вони колись і на війні та ще й не без слави.

"Що ж робити? Що буде, те й буде!" — подумав собі філозоф і, звернувшись до козаків, голосно промовив:

— Здорові були, браття-товариші!

— Здоров будь, пане філозофе! — відповів дехто з козаків.

— То оце мені доводиться сидіти разом з вами? А бричка знакомита! — говорив він, в неї залазячи. — Оце б іще згодити музику, то й танцювати можна.

— Атож, похватненька бричка! — мовив один козак, сідаючи на козлах поруч з машталіром, що зав'язав голову хусткою замість шапки, бо шапку вже заставив у шинку. А ті п'ятеро разом з філозофом полізли всередину і повсідалися на мішках з усякими зробленими в місті закупами.

— Хотів би я знати, — мовив філозоф, — коли б, скажімо, накласти в цю бричку якогось краму, солі там чи залізних клинів, чи багато треба було б коней?

— Атож, — мовив, помовчавши, той, що на козлах сидів, козак, — немале число коней спотребилося б.

Так до ладу відповівши, козак собі мислив, що має вже право мовчати всю дорогу.

Філозофові дуже кортіло розпитати докладніше, хто такий був цей сотник, який саме на вдачу, що чувати про його дочку, що з такою пригодою вернулася додому і була вже при смерті, історія якої тепер так переплелася з його власною, і як там у них, і що діється в господі. Він почав був розпитувати їх, та козаки, мабуть, були так само філозофи, бо у відповідь на те мовчали і курили люльки, лежачи на мішках.

Тільки один козак подав машталірові на козлах короткого наказа:

— Гляди ж мені, Оверку, стара ти роззяво, як приїдеш до коршми на Чухрайлівськім шляху, то не забудь спинитися та збудити мене і всіх хлопців, якщо кому трапиться заснути.

По цьому він заснув і то дуже гучно. А втім, цей наказ був даремний, бо тільки-но велетенська бричка наблизилася до шинку на Чухрайлівському шляху, як усі в один голос закричали: "Стій!" До того ще й коні Оверкові такі були зучені, що й самі спинялися біля кожного шинку.

Хоч і був душний липневий день, усі вилізли з брички і зайшли в низеньку, брудну кімнату, де жид-шинкар з розпростертою радістю кинуся вітати своїх давніх знайомих. Він приніс під полою декілька свинячих ковбас і, поклавши на стіл, зараз же й одвернувся од цього забороненого талмудом овочу. Всі посідали довкола столу. Глиняні кухлі наче вродилися перед кожним із гостей. Філозофу Хомі належало бенкетувати разом з усіма. А як люди наші, підпивши, неминуче почнуть цілуватися або плакати, то незабаром уже вся хата цілувалася. "Ану, Свириде, почоломкаймось!" — "Іди сюди, Дороше, я обніму тебе!"

Один сивоусий козак, старіший від усіх, підперши щоку рукою, почав гірко ридати, що в нього ні батька, ні матері і що тепер він зостався сиротою на світі. А другий був сильний розумаха і все потішав його, приказуючи:

— Та не плач, їй-богу, не плач! Що вже там?.. Бог таки знає, що й до чого.

Один, на ймення Дорош, став чогось дуже допитливий і, повернувшись до філозофа Хоми, все видобував з нього:

— Хочеться мені знати, чого вас у бурсі вчать? Чи такого, що ото дяк у церкві читає, чи не такого?

— Не питай! — говорив розумаха повагом. — Нехай воно так буде, як і було. Бог таки знає, як треба; Бог усе знає.

— Ні, я хочу знати, — правив своєї Дорош, — що там написано в тих книжках; а може, й зовсім не те, що в дяка.

— Ой Боже мій. Боже мій! — усе товк отой статечний утішник. — І нащо б таке казати? Так уже Божа воля призначила. Бо що вже Бог дав, того не можна одмінити.

— Я хочу знати все, що де написано. Я піду в бурсу, їй же богу, піду! Що ти думаєш, не навчуся? Всього, всього навчуся!

— Ой, Боже мій, Боже мій!.. — все бідкався утішник і опустив голову на стіл, бо вже ніяк не міг далі тримати її на плечах.

Інші козаки гомоніли про панів і про те, чого то на небі світить місяць.

Філозоф Хома, побачивши такий туман у головах, постановив скористатися цим та й дременути. Він спершу звернувся до сивоу-сого козака, що журився за батьком-матір'ю.

— Чого це ти затужив, дядьку? — сказав він. — Я ж і сам сирота! Пустіть мене, люди добрі, на волю! Нащо я вам здався?

— Пустімо його на волю! — озвалися декотрі. — Він-бо сирота. Хай собі йде, куди хоче.

— Ой Боже мій, Боже мій! — обізвався утішник, підвівши голову. — Пустили б його! Нехай би собі йшов!

І козаки вже хотіли самі вивести його в чисте поле; та той, найдопитливіший, спинив їх, сказавши:

— Не займайте: я хочу з ним поговорити про бурсу. Я сам піду в бурсу...

Та навряд чи міг би втекти філозоф, бо коли він надумався встати з-за столу, то ноги йому зробилися як дерев'яні, а дверей у хаті видалося так багато, що навряд чи й потрапив би він у справжні.

Тільки під вечір уся ця кумпанія згадала, що треба вирушати в дорогу. Вмостившись у бричку, потяглися вони далі, поганяючи коней і наспівуючи пісню, що ні слів, ні ладу їй ніхто б не добрав. Проїздивши либонь із півночі, безперестанку збиваючись з дороги, — а знали ж її, як свою долоню, — з'їхали вони врешті з крутої гори в долину, і філозоф зауважив по обидва боки частокіл чи пліт, низенькі дерева і стріхи, що виглядали за ними. Це було велике селище сотникове. Було вже геть за північ; небо почорніло, і де-не-де витикалися маленькі зірочки. У жодній хаті не світилося. Вони в'їхали, під собаче гавуління, у двір. По обидва боки маячіли шиті соломою повітки й хатки; в одній з них, що стояла посередині, саме проти воріт, і була між ними найбільша, жив, здавалося, сам сотник. Бричка спинилася коло невеличкої якоїсь повітки, і наші подорожні подалися на ночівлю. Філозоф хотів був трохи оглянути зокола панські хороми, та як не вирячав він очей, а не міг нічого ясно побачити: замість хати увижався йому медвідь; з комина робився ректор. Філозоф махнув рукою і пішов спати.

Як же прокинувся філозоф, то весь дім уже метушився; вночі померла панночка. Слуги бігали з нестями то туди, то сюди; старі баби плакали; багато людей заглядало через пліт у панський двір, ніби могли щось там побачити.

Філозоф почав на дозвіллі роздивлятися ті місця, що не міг побачити вночі. Панський дім був не дім, а низенька невелика хата, які звичайно за старих часів в Україні будували. Він був ушитий соломою; маленький, гострий і високий фронтон з віконцем, подібним до зведеного догори ока, був увесь розмальований блакитними й жовтими квітками та червоними півмісяцями; стояв він на дубових присішках, до половини

круглих, а знизу на шість граней, з вигадливою різьбою вгорі. Під цим фронтоном був невеличкий ґанок з лавами по обидва боки. З обох боків будинку були піддашки на таких само присішках, часом навіть покручених. Висока груша з пірамідальним верховіттям і тріпотливим листям зеленіла перед домом. Декілька комор у два ряди стояло посеред двору, утворюючи немов широку вулицю, що простяглася аж до будинку. За коморами, аж біля воріт, стояли трикутниками два льохи, один проти одного, так само вкриті соломою. В трикутній стіні кожного з них були двері, а на них усяке малювання. На одних дверях намальований був козак верхи на діжці, а поверх голови він тримав кухля з написом: "Вип'ю все!" На других — пляшки, сулії, а з боків, задля краси, кінь догори ногами, люлька, бубон і напис: "Вино — козацькая втіха". З горища одної повітки крізь величезне слухове вікно витикався тарабан і мідні сурми. Біля воріт стояли дві гаківниці. Все показувало, що господар дому любив погуляти і в дворі у нього зчаста вирували бенкети. За воротьми стояли два вітряки. Позад дому просїяглися сади, і крізь верховіття дерев видно було тільки темні дашки над коминами хат серед зеленої гущавини. Все село стояло на широкім та рівнім схилі. З півночі все закривала крута гора і підніжжям своїм кінчалася біля самого двору. Як глянути на неї знизу, вона здавалася ще крутіша, і на високому її вершку де-не-де стирчало покошлане бадилля сухого бур'яну і чорніло проти ясного неба. Вся гола, глиняста, скрізь розрита дощовими водориями та поточинами, вона навівала смуток. На крутому її покоті у двох місцях стирчали дві хати; над одною розкинула своє віття широка яблуня, підперта при корені кілками з насипаною землею. Яблука, падаючи од вітру, котилися просто в панський двір. З верхогір'я вилася по всій горі дорога і, спавши вниз, проходила повз двір до села. Коли філозоф зміряв оком цю страшну кручу і згадав учорашню подорож, то сказав собі, що в пана або надто розумні були коні, або в козаків надто міцні голови, що й від п'яного чаду таки не полетіли догори ногами разом з величезною бричкою та поклажею. Філозоф стояв на високому серед двору місці, і коли повернувся та глянув у другий бік, перед ним розстелився зовсім інший краєвид. Село разом зі схилом гори скочувалося до рівнини. Неоглядні луки розгорталися в далеку просторінь; ясна їхня зелень дедалі темнішала, і видно було, як

синіли в далечині села, хоч було до них не менше двадцяти верстов. Праворуч від лук тягнулися гори, і ледве помітною здаля смугою горів і темнів Дніпро.

— Гей, та й гарне ж місце! — сказав філозоф. — Отут би жити, ловити рибу в Дніпрі і в ставках та полювати з тенетами чи з рушницею на стрепетів чи крольшнепів! Та, мабуть, і дроф немало серед цих лук. А садовини можна силу насушити на продаж у місті або, ще краще, накурити з неї горілки, бо горілку з садовини і рівняти не можна з пінною. Та не шкода й про те подумати, як би його звідси вшитися.

Він запримітив за тином маленьку стежечку, що зовсім заросла бур'яном. Якось мимохідь він поклав на неї ногу, думаючи спершу тільки прогулятися, а тоді вже тихцем поміж хат гайнути в поле, коли це почув на своїм плечі досить сильну руку.

Позад нього стояв той самий старий козак, що вчора так гірко нарікав на своє сирітство та на самотину.

— Марне ти намилився, пане філозофе, чкурнути з хутора! — промовив він. — Це не таке місце, щоб можна було втекти; та й дороги в нас, як на пішого, погані. А ходи-но краще до пана: він уже давно дожидає тебе в світлиці.

— Ходімо! Що ж... Я з задоволенням, — сказав філозоф і пішов услід за козаком.

Сотник, старий уже, сивоусий, чорно зажурений, сидів за столом у світлиці, опустивши голову На руки. Було йому десь під п'ятдесят, та глибока журба на лиці і якась хвороблива блідість виказували, що душа його прибита і зруйнована — враз, в одну мить, і всі колишні веселощі та буйне життя минулися йому навіки. Як увійшов Хома разом зі старим козаком, він одвів одну руку і злегка кивнув головою на низенький їх уклін.

Хома й козак поштиво стали біля дверей.

— Хто ти єсть, і звідкіля, і з якого стану, чоловіче добрий? — спитав сотник ні ласкаво, ні суворо.

— З бурсаків, філозоф Хома Брут.

— А хто був твій батько?

— Не знаю, вельможний пане.

— А твоя мати?

— І матері не знаю. Як гаразд розмислити, то певне була й мати; та хто вона й звідкіля, і коли жила, їй-богу, добродію, не знаю. Старий сотник помовчав і, здавалось, якусь хвилину роздумував.

— Як же ти познайомився з моєю дочкою?

— А ніяк, вельможний пане, їй-богу, ніяк! Ще ніколи з панночками до діла не мав, одколи на світі живу. Цур їм, щоб не сказати чого негожого!

— Чого ж то вона не кому іншому, а саме тобі призначила читати?

Філозоф знизав плечима:

— Бог його знає, що його й подумати! Відома річ, що панам часом такого заманеться, що й найписьменніша людина не втямить; та й примовка склалася: "Скачи, враже, як пан каже".

— А ти не брешеш, пане філозофе?

— Та нехай мене на цім місці грім уб'є, коли брешу.

— Якби ж ти хоч хвилиночку ще прожила, — тужливо мовив сотник, — то, мабуть, знав би я всю правду. "Нікому не давайте читати по мені, а пошліть, тату, зараз оце до київської семінарії та привезіть бурсака Хому Брута; нехай три ночі молиться по грішній душі моїй. Він знає..." А що саме знає, я вже й не почув. Вона, голубонька, тільки це встигла сказати, та й померла. Ти, чоловіче добрий, мабуть, знаний праведним життям своїм та Богу милими ділами, і вона десь, либонь, перечула про тебе.

— Хто? Я? — сказав бурсак і аж поточився з дива. — Я... праведним життям? — вимовив він, глянувши сотникові просто у вічі. — Та Господь з вами, пане! Що це ви кажете! Та я, — хоч воно й непристойно мовити, — я до бублейниці ходив самісінького чистого четверга.

— Ну... десь то не без причини так призначено. Ти мусиш від цього ж дня почати своє діло.

— Сказав би я на це, як ласка ваша... Воно, певна річ, кожна людина, письма святого ізучена, по силі своїй зможе... але сюди поважніше було б диякона або дяка принаймні. Вони люди тямущі і знають, як воно все це робиться, а я... Та в мене й голос не такий, і сам я — чортзнащо. Ніякого й виду з мене нема...

— То вже як собі знаєш, а я все ж учиню так, як заповіла мені моя голубонька, і нічого не пошкодую. І коли ти з цього дня три ночі читатимеш, як годиться, над нею молитов, дам тобі нагороду; а як ні — то й чортові самому не радив би мене розсердити.

Останні слова мовив сотник з таким притиском, що філозоф цілковито зрозумів їхнє значення.

— Ходи за мною! — сказав сотник.

Вони вийшли в сіни. Сотник відчинив двері до другої світлиці, насупроти першої. Філозоф на хвилину спинився в сінях, висякався і з якимось недовідомим острахом переступив через поріг.

Уся долівка була вкрита червоною китайкою. На покуті, під образами, на високім столі лежало тіло покійної на покрові з синього оксамиту, прикрашеному золотою торочкою й китицями. Високі воскові свічі, калиною перевиті, горіли в ногах і в головах, світячи своїм кволим проти білого дня світлом. Лице покійної заступив йому нерозрадний батько, сівши проти неї спиною до дверей. Філозофа вразили слова, що проказував сотник:

— Не того мені жаль, наймиліша доню моя, що ти саме в цвіті літ своїх, писаного тобі віку не доживши, на журбу та на смуток мій, покинула землю; а жаль мені того, моя голубонько, що не знаю я, хто він, лютий ворог мій, що смерть тобі заподіяв. І коли б я знав, що хтось хоч самою думкою навіть скривдив тебе чи мовив що тобі на прикрість, — Богом свідчуся, не бачив би він уже своїх дітей, коли він, як і я, старий уже чоловік; ні батька й неньки своєї, коли він ще в силі віку, і тіло його кинув би я на поталу птицям та звірові степовому. Та горе мені, моя ти нагідочко польовая, перепілонько моя, моя ясочко, що проживу я до кінця віку свого без утіхи та втираючи полою дрібні сльози із старих очей своїх, а ворог мій радітиме й глузуватиме нишком з немічного діда...

Він замовк, бо розривала його тяжка туга, що пролилася цілим потоком сліз.

Філозофа зворушила така журба нерозважна; він почав кашляти та глухо умгукати, щоб трохи прочистити свій голос.

Сотник обернувся і показав йому місце в головах мертвої перед невеличким налоєм, де лежали книги.

"Три ночі сяк-так перебуду, — подумав філозоф. — а зате пан наб'є мені обидві кишені чистими червінцями".

Він підступив ближче і, ще раз прокашлявшись, почав читати, не приглядаючись ні до чого і не зважуючись глянути на лице покійної. Глибока тиша залягла. Він спостеріг, що сотник вийшов. Повільно повернув він голову, щоб глянути на покійну, і...

Жили йому затремтіли: перед ним лежала красуня, якої ще й світ не бачив. Здавалось, ніколи ще риси лиця не творили такої гострої і водночас гармонійної краси. Вона лежала мов жива; чарівне чоло, ніжне, як сніг, як срібло, здавалося замисленим; брови — ніч серед сонячного дня, тонкі, рівні, гордовито підвелися над закритими очима; а вії стрілами впали на лиця і пашіли огнем таємних жадань; уста — рубіни, ладні розквітнути усміхом щастя, повінню радості... Та в них же, в тих самих обрисах, вбачав він щось моторошно-пронизливе. Він почував, що душа йому починала якось болісно щеміти, неначе серед вихору веселощів та метелиці танцюристів завів би хто пісні про поневолений народ. Рубіни тих уст, здавалося, кров'ю прикипали аж до серця. Враз щось моторошно знане з'явилося в її лиці.

— Відьма! — скрикнув він не своїм голосом, одвів од неї очі, побілів увесь і почав читати своїх молитов.

Це була та сама відьма, яку він убив.

Як сонце почало сідати, мертву понесли до церкви. Філозоф одним плечем своїм підпирав чорну жалобну труну і чув на плечі своїм щось, як лід, холодне. Сам сотник ішов попереду, несучи рукою правий бік тісної домівки покійниці. Дерев'яна церква, чорна, зеленим вкрита мохом, з трьома гострими банями, сумовито стояла на краю села. Примітно було, що в ній давно вже не було ніякої одправи. Свічі горіли мало не перед кожним образом. Труну поставили посередині, проти самого вівтаря. Старий сотник поцілував іще раз покійницю, віддав їй чолом до землі і

вийшов разом з усіма, що несли труну, наказавши добре нагодувати філозофа і після вечері одвести його до церкви. Прийшовши в кухню, всі, хто ніс труну, почали тулити руки до печі, як це завжди роблять наші люди, побачивши мерця.

Філозоф, зголоднівши, на який час був зовсім викинув з голови покійницю. Незабаром уся челядь почала потроху сходитися до кухні. Кухня в сотниковому домі немовби правила за клуб, куди злазилося все, що мешкало в дворі, у тому числі й собаки, що, помахуючи хвостами, приходили аж до дверей по маслаки та помиї. Куди б кого не посилали, за будь-якою потребою, він кожного разу перше заходив до кухні, щоб відпочити яку хвилину на лавці і покурити люльку. Всі нежонаті, що жили в домі й пишалися козацькими свитками, лежали тут чи не цілий день на лавці, під лавкою, на печі, — скрізь, де тільки можна було знайти придатне для того місце. Крім того, кожен раз у раз забував у кухні чи шапку, чи батога на чужих собак, чи таке щось інше. Та найбільше людей збиралося під час вечері, коли приходив і табунник, встигши загнати своїх коней у загороду, і чередник, що пригонив доїти корів, і всі ті, кого вдень тут не було видко. При вечері розбалакувались і найтугіші на язик. Тут, як заведено було, говорилося про все чисто: і хто пошив собі нові шаровари, і що там є всередині землі, і хто бачив вовка. Тут було також немало штукарів, що не переводяться серед нашого люду.

Філозоф присів разом з челяддю в широкому колі, на вільному надвір'ї, біля кухняного порогу. Незабаром і баба в червоному очіпку вигулькнула з дверей, несучи обома руками гарячий казанок з галушками, і поставила його серед зібраних на вечерю. Кожний вийняв із кишені дерев'яну ложку; інші, того не маючи, дерев'яну шпичку. Коли вже жувати стали повільніше і вовчий голод усього цього гурту трохи вгамувався, дехто почав і слівце закидати. Розмова, як і годилося, зайшла про покійницю.

— А чи правда, — почав такий собі молодий вівчар, що начіпляв на свого ремінця від люльки стільки ґудзиків та мідяних бляшок, що

скидався на крамничку роздрібної перекупки, — чи правда, що панночка, не тим би згадувати, зналася з нечистим?

— Хто? Панночка? — обізвався Дорош, що вже знайомий був нашому філозофові. — Та вона ж була таки нестеменна відьма! От, хоч і заприсягнуся, що відьма!

— Та годі тобі, Дороше, — мовив другий, той, що дорогою так охоче всіх потішав, — яке нам діло; Бог з ним! Нащо про те говорити.

Та Дорошеві ніяк не мовчалося; він щойно перед тим сходив до льоху разом з ключником у якійсь пильній справі і, нахилившись разів зо два над двома чи й трьома бочками, вийшов відтіль щось дуже веселенький і все говорив, не вгаваючи.

— Що ти хочеш? Щоб я мовчав? — сказав він. — Та вона на мені самому їздила! От їй-богу, їздила.

— А що, дядьку, — спитав молодий вівчар у ґудзиках, — чи є такі прикмети, щоб по них можна було пізнати відьму?

— Не можна, — відказав Дорош, — ніяк не впізнаєш; хоч ти всі псалтирі попрочитуй, то не впізнаєш.

— Можна, можна, Дороше, не кажи цього, — обізвався той самий утішник, — та ж Бог не дарма дав кожному свій звичай. Люди, що на науці знаються, кажуть, ніби у відьми є маленький хвостик.

— Що стара баба, то й відьма, — байдуже вирік сивий козак.

— Та вже ж і ви гарні — підхопила баба, що саме підсипала свіжих галушок у спорожнілий казан, — достоту, як ті кабани товстющі!

Старий козак, на ймення Явтух, а на прізвище Ковтун, усміхнувся самими губами, з утіхою побачивши, як його слова вколупнули стару за живе; а чередник так гучно зареготався, наче б то два бугаї, ставши один проти одного, заревли разом.

Така розмова викликала у філозофа цікавість і невтримне бажання розпитатись якнайдокладніше про покійну дочку сотникову, і з цієї причини, щоб знов справити мову на попередню стежку, звернувся він до свого сусіди з такими словами:

— Хотів би я спитати, чого це ви всім товариством, що тут сидите за вечерею, узиваєте панночку відьмою? Чи ж вона комусь що лихого заподіяла, чи кого звела зі світу?

— Всякого бувало, — відповів один із гурту, з лицем гладеньким, чиста тобі лопата. — Хто не пригадає псаря Микити, або того...

— А що ж воно за псар такий Микита? — спитав філозоф.

— Стій! Я розкажу за псаря Микиту, — сказав Дорош.

— Ні, я розкажу про Микиту, — обізвався чередник, — він же мені кумом був.

— Ні, я розкажу про Микиту, — мовив Свирид.

— Нехай, нехай Свирид розкаже! — озвалися всі гуртом.

Свирид почав:

— От ти, пане філозофе, пане Хомо, не знав Микити. Гей, який же то чоловік був! Собаку кожного так було знає, як рідного батька.

Теперішній псар Микола, третій он сидить од мене, і нігтя його не варт. Хоч таки сказати, і він знає своє діло, та проти того — сміття, помиї.

— А ти непогано розказуєш, таки непогано! — сказав Дорош, схвально кивнувши головою.

Свирид повів далі:

— Зайця назирить швидше, ніж табаку втреш з-під носа. Бувало, як свисне: "Ану, Розбій! Ану, Швидка!" — а сам на коні щодуху, — і вже й сказати не можна, хто кого пережене: чи він собаку, чи собака його. Сивухи кварту одним духом гахне, як і не було. Гарний був псар! Тільки з якогось там часу почав він усе на панночку задивлятися. Чи він таки справді вклепався в неї, чи вже так вона його причарувала, тільки ж напропале пішов чоловік, обабився вкрай; стало таке чортзнащо, пху! Соромно й сказати.

— Непогано! — сказав Дорош.

— Тільки панночка було гляне на нього, то й поводи з рук пустить, Розбоя називає Бровком, спотикається і не знать що робить. Одного разу панночка прийшла на стайню, а він саме коня чистив. "Дай, — каже, — Микитко, я покладу на тебе ніжку". А він, дурень такий, і радий тому: "Та не тільки, — каже, — ніжку, а й сама сідай на мене". Панночка підняла свою ніжку, і як побачив він ту голу, повненьку та білую ніжку, то, каже, аж чад шибнув йому в голову. Нагнув він, дурень, спину і, схопившись обома руками за її голії ніжки, давай скакати, мов той кінь, по всьому полю, і куди вони їздили, того він не міг сказати; а тільки вернувся ледве живий і з того часу зсушився весь, як тріска; і коли одного разу прийшли до стайні, то замість нього лежала попелу купка та порожнє відро: геть згорів, сам собою згорів! А що вже був псар, то й на всьому світі такого не знайти.

Коли Свирид скінчив розказувати, з усіх боків знялися згадки про добру вдачу колишнього псаря.

— А про Шепчиху ти не чув? — спитав Дорош у Хоми.

— Ні, не чув.

— Еге-ге-ге! То вас у бурсі, бачу, не дуже то й великого розуму вчать. Ну, то слухай. Є в нас на селі козак Шептун, — гарний такий козак. Він любить часом і вкрасти, і збрехати без потреби, та... гарний собі козак. Його хата не так і далеко відціль. Об таку саме пору, як оце ми сіли вечеряти, Шептун із жінкою, повечерявши, полягали спати, а що година була гарна, то Шепчиха лягла надворі, а Шептун у хаті, на лаві; ні, не так: Шепчиха в хаті на лаві, а Шептун надворі...

— І не на лаві, а долі лягла Шепчиха, — підхопила баба, стоячи при порозі і спершись щокою на руку.

Дорош поглянув на неї, тоді поглянув униз, тоді знов на неї і, трохи помовчавши, сказав:

— Як здеру я з тебе при всіх спідницю, то негаразд буде. Така пересторога справді допомогла. Стара притихла і вже ні разу не перебила йому мови. Дорош розказував далі:

— А в колисці, що висіла серед хати, лежала дитина-однорічок, не скажу вже, хлопець чи дівчина. Шепчиха лежала собі, а далі чує, що за дверима шкребеться собака і так скавулить, що хоч із хати втікай. Вона злякалася, бо ті баби — такий дурний народ, що покажи їй під вечір з-за дверей язика, то й душа втече в п'яти. А проте думає: "Дай лишень звезу по морді триклятого собаку, може, таки перестане скавуліти", — та, взявши кочергу, й вийшла відчинити двері. Не встигла вона дверей прочинити, як собака кинувся попід ногами і просто до колиски з дитиною. Бачить Шепчиха, що то вже не собака, а панночка; та нехай би

вже панночка в такій подобі, як вона її знала, — було б ще півбіди; та ось яка штука й притичина, що вся вона була синя, а очима як жаром сипле. Схопила дитину, прокусила їй горло і давай кров з неї пити. Шепчиха тільки й устигла крикнути: "Ой, лишенько!" — та з хати. Тільки бачить, що двері з сіней замкнені. Вона на горище; сидить та й труситься дурна баба; а далі бачить, що панночка лізе до неї на горище, кинулася до неї та й почала кусати. Уже тільки вранці Шептун знайшов свою жінку, всю покусану та синю. А на другий день і померла дурна баба. Ось такі-то трапунки та спокуси бувають! Воно хоч і панського кодла, та вже коли відьма, то відьма.

Отаке розказавши, Дорош вдоволено озирнувся і засунув пальця в свою люльку, готуючись набити її тютюном. Розмова про відьом потяглася без кінця-краю. Кожний навперейми хотів про своє розказати. До одного відьма скиртою сіна присунулась аж до хатніх дверей; а в того вкрала шапку чи люльку; багатьом дівчатам на селі пообрізала коси, а з тих випила по скількись там відер крові.

Врешті уся кумпанія спам'яталась і побачила, що заговорилась уже занадто, бо надворі була вже глупа ніч. Усі розбрелися на ночівлю — хто на кухню, хто по повітках, а хто й посеред двору.

— Ану, пане Хомо, вже й нам пора рушати до покійниці, — мовив старий козак, звернувшись до філозофа.

Усі четверо, Свирид та Дорош із ними, пішли до церкви, одганяючись батогом від собак, а було їх на вулиці сила-силенна і від люті вони аж ціпки гризли.

Філозоф, хоч і підкріпився чималеньким кухлем горілки, все ж відчував, як непомітно опадає його переляк, і то все більший, що ближче підходили вони до освітленої церкви. Оповіді та чудні пригоди, почуті за вечерею, ще дужче будили сполохану уяву. Чорна сутінь під тином і під деревами порідшала; місцина ставала все подібніша до пустки. Врешті

вони зайшли за ветху церковну огорожу, у невеличкий дворик, за яким не було вже ані деревця, лишень стелилося голе-голісіньке поле та поглинуті нічною темрявою луки. Троє козаків зійшли разом з Хомою крутими сходами на ґанок і вступили до церкви. Тут вони зоставили філозофа, побажавши йому щасливо відбути свою повинність, і замкнули за ним двері, як наказував пан.

Філозоф лишився сам. Спершу він позіхнув, потім потягся, далі фукнув ув обидві руки і аж тоді вже став роззиратися. Посередині стояла чорна труна; свічі горіли перед темними образами; світло від них осявало самий іконостас і ледве сягало середини церкви; віддалені кутки вповиті були сутінню. Високий старовинний іконостас виявляв уже прадавню ветхість; просвітчасте різьблення його, колись позолочене, іще блищало самими лише іскрами: позолота в одному місці обсипалась, у другому й зовсім почорніла; святі на образах, геть потемнілі, дивилися якось похмуро. Філозоф іще раз роззирнувся.

— Що ж, — сказав він, — чого тут боятися? Людина прийти сюди не може, а від мертвяків та вихідців із того світу знаю я молитов таких, що як прочитаю, то вони мене й пальцем не займуть. Байдуже, — промовив він далі, махнувши рукою, — будемо читати.

Наблизившись до криласу, угледів він кілька пучків свічок.

"От і добре, — подумав собі філозоф, — треба освітлити всю церкву, щоб було видно, як удень. Ех, шкода, що в храмі Божому не можна люльки покурити".

І він почав ліпити воскові свічки до всіх заломів, налоїв та образів, не окупуючи нітрохи, і незабаром уся церква сповнилася світлом. Тільки вгорі темрява стала немов іще чорніша, і похмурі образи дивилися іще суворіше зі старовинних різьблених рам, що подекуди поблискували позолотою. Він наблизився до труни, торопіючи, подивився в лице

померлої — і не міг не заплющити, злегка здригнувшись, очей своїх: така страшна, осяйна краса!

Він одвернувся й хотів був одійти; та від чудної якоїсь допитливості, від того дивного й суперечливого почуття, що не покидає людину, надто наполохану, він не втерпів на відході, щоб не глянути на неї, а тоді, знову здригнувшись, глянув іще раз. Справді, гостра краса померлої видавалася страшною. Можливо навіть, його не опав би такий сліпий жах, якби вона не була така вродлива. Коли ж у її обличчі нічого не було тьмяного, поморхлого, мертвого; воно було живе, і філозофові здавалося, немов би вона дивиться на нього заплющеними очима. Йому навіть привиділось, ніби з-під вії правого її ока скотилася сльоза, і коли вона спинилася на щоці, він побачив виразно, що то була краплина крові.

Він мерщій відійшов від криласу, розгорнув книжку і, щоб краще підбадьорити себе, почав читати якомога гучніше. Голос його вразив церковні дерев'яні стіни, здавна мовчазні й глухі. Самотньо, без відгомону, сіявся він густим басом серед зовсім мертвої тиші й видавався трохи моторошним навіть для самого читця.

"Чого лякатись? — тим часом думав він собі. — Вона ж не встане із своєї домовини, таки побоїться Божого слова. Нехай собі лежить! Та що б же то за козак з мене був, коли б я злякався? Ну, вихилив чарку, — тим-то й здається страшно. Ану ж понюхаймо табаки: га, добра табака! Знакомита табака! Прегарна табака!"

Все ж, перегортаючи кожного листка, він зіскоса позирав на труну, і проти його волі наче щось шептало йому: "Ось, ось встане! Ось підведеться, ось вигляне з домовини!"

Але тиша залягала мертва. Труна стояла нерухомо. Свічки лили цілу повінь світла. Страшна освітлена серед ночі церква з мертвим тілом і без душі живої! Підвищивши голос, почав він співати на різні голоси,

щоб до краю притлумити свій острах. Та кожної хвилини звертав свої очі до труни, мов би несамохіть питаючи: "А що, як підведеться, а що, як устане вона?"

Та домовина і не зворухнулася. Хоч би згук який, якась там душа жива, нехай би цвіркун обізвався в кутку... Тільки ледве чулося легке потріскування якоїсь віддаленої свічки, та часом стиха ляскала воскова краплина, впавши на підлогу.

"А що, як устане?.." Вона підвела голову...

Він здика глянув і протер очі. Та вона справді вже не лежить, а сидить у своїй домовині. Він одвів очі і, знов жахнувшись, глянув на труну. Вона встала... іде по церкві з заплющеними очима, все випростуючи руки, ніби хоче когось вловити.

Вона йде просто на нього. Злякано обвів він круг себе коло. Над силу почав читати молитви і вимовляти закляття, похоплені від одного ченця, що все своє життя бачив відьом та нечистих.

Вона стала майже на край самого кола; та видко було, що не мала сили переступити його, і вся посиніла, як людина вже кілька днів по смерті. Хома не важився глянути на неї: вона була страшна. Вона клацнула зубами і розплющила мертві очі свої; та, не бачачи нічого, з шаленством — знати було по тому, як затремтіло їй лице, — кинулася в другий бік і, випроставши руки, обхоплювала ними кожен стовп і куток, намагаючись упіймати Хому. Тоді спинилась, насварилася пальцем і лягла в свою домовину.

Філозоф усе ще не міг отямитись і злякано поглядав на тісну відьмину домівку. Коли це труна враз зірвалася зі свого місця і з свистом почала літати по всій церкві, перехрещуючи її з краю в край. Філозоф бачив її мало не над самою головою, та разом з тим помічав, що вона не могла зачепити того обведеного кола, і ще дужче став проказувати

закляття. Труна гримнула посеред церкви та так і зосталася. Труп ізнову підвівся з неї, синій, позеленілий. Та саме на той час десь далеко заспівав півень; труп ліг у труну, і віко над ним зачинилось.

Серце філозофа гупало, з лиця котився рясний піт, та, звеселівши од співу півня, він швидше дочитував сторінки, що їх мусив був прочитати раніш. Як зазоріло, його прийшли змінити дяк та сивий Явтух, що того разу справлявся за титаря.

Прийшовши на віддалену свою ночівлю, філозоф довго не міг заснути; та знемігшися, заснув і проспав до обіду. Коли ж прокинувся, йому видалося, що та пригода сталася уві сні.

Йому дали, щоб підкріпився, кварту горілки. За обідом він швидко розговорився, докинув до сього-того й своєї думки і з'їв майже сам чимале таки порося; а все ж про свою пригоду в церкві не зважувався говорити, хоч і сам не знав через що, і всім допитувачам одказував:

"Атож, усякії були дива!" Філозоф був із тих людей, що як їх нагодувати, то в них прокидається незвичайна доброзичливість. Лежачи з люлькою в зубах, дивився він на всіх ласкавими очима і все спльовував набік.

По обіді філозоф почувався прегарно. Він не забарився обійти все селище, мало не зо всіма спізнався; із двох хат його навіть вигнано, а одна гарненька молодичка оперезала його і то таки дошкульно, лопатою по спині, коли йому заманулося помацати та пересвідчитися, з чого ткана була в неї сорочка й плахта. Та що ближче ставало до вечора, то глибше западав філозоф у задуму. За годину до вечері мало не вся челядь збиралася гуляти в каші або в скраклі, — такі собі кеглі, тільки замість котити, влучають у них довгими палицями, а хто виграє, то має право попоїздити на іншому верхи. Така забава дуже звеселяла глядачів: зчаста чередник, круглий, як млинець, мостився верхи на свинопаса, худорлявого, низенького, що ввесь був у зморшках. Часом і

чередник підставляв свою спину, і тоді Дорош, скочивши на неї, кожного разу примовляв; "Ото здоровий бугаюка!" Коло порогу кухні сиділи люди статечніші. Вони дивилися надзвичайно суворо, попахкуючи люльками, навіть і тоді, як молоднеча від щирого серця реготалася з якоїсь прикладки чередникової чи Свиридової. Хома марно пробував устрянути до цієї забави: якась чорна думка, мов той цвях, муляла йому в голові. За вечерею скільки не намагався він себе розважити, та страх займався в ньому разом з темрявою, що засновувала небо.

— Ану, чи й не пора нам, пане бурсаче! — промовив до нього знаний уже сивий козак, підводячись з місця разом із Дорошем. — Ходім до роботи.

Хому знов так само одвели до церкви; знов залишили його одним-одного і замкнули за ним двері. Як тільки зостався він самотою, острах, як і перше, почав йому заповзати в груди. Знову побачив він темні образи, золоті рами, й ту саму чорну домовину, що в загрозливій німотині непорушне стояла посеред церкви.

— Що ж, — сказав він, — тепер же ж мені невдивовижу таке диво. Воно спершу тільки страшно. Еге ж, воно тільки попервах страшнувато, а потому воно вже й не страшно, воно таки й зовсім не страшно.

Він став мерщій на криласі, обвів себе колом, проказав декілька заклять і почав читати голосно, намірившись не одводити від книги очей своїх і ні на що не зважати. Уже чи не годину читав він і починав потроху притомлюватися та покашлювати. Він вийняв ріжка і перед тим, як піднести понюх до носа, боязко зирнув на труну. Серце йому похолонуло.

Труп уже стояв перед ним біля самого кола і втупив у нього безсвітні, позеленілі очі. Бурсак здригнувся, і йому дошкульним морозом пронизало всі жили. Потупивши очі в книгу, почав він голосніше вичитувати свої молитви та закляття й почув, як труп ізнов клацнув

зубами і замахав руками, щоб схопити його. Та, скоса глянувши одним оком, побачив він, що труп не там ловив його, де він стояв, і, як видно, не міг його бачити. Приглушено стала бурчати вона і почала вимовляти мертвими устами страхітливі слова; хрипко схлипували вони, немов клекотіла кипляча смола. Що ті слова означили, він не міг би сказати, але в них було щось страхітливе. Жахнувшись, філозоф зрозумів, що вона творить закляття.

Вітер знявся в церкві від тих слів, і почувся шум, немовби летіло багато крил. Він чув, як щось билося крильми в шибки церковних вікон та в залізні рами, як шкреблося кігтями об залізо, як скавуліло і як незліченна сила грюкотіла в двері, намагаючись добутися в них. Нестримно увесь час билось йому серце; заплющивши очі, все проказував він закляття та молитви. Коли це враз засвистіло щось іздалеку; то заспівав десь ген-ген півень. Знесилений філозоф спинився і відпочив душею.

Як увійшли змінити філозофа, знайшли його ледве живого. Він обперся спиною об стіну, вилупивши очі, й нерухомо дивився на прибулих по нього козаків. Його мало не попід руки вивели й мусили придержувати цілу дорогу. Прийшовши на панський двір, він стрепенувся і попросив дати йому кварту горілки. Випивши її, він пригладив свого чуба і мовив:

— Багато на світі всякої погані водиться! А страхи такі трапляються, що й ну... — При цьому філозоф тільки махнув рукою.

Люди навколо нього посхиляли голови, почувши таку мову. Навіть хлопчина-підліток, що був у всієї челяді на побігеньках, як треба було чи то стайню вичистити чи води наносити, — навіть цей горопашний хлопчина так само роззявив рота.

У цей час проходила повз них не так щоб дуже літня молодичка в щільно обгорнутій запасці, що позначувала круглий та міцний її стан,

помічниця старої куховарки, несусвітня моргуха, що завжди знаходила щось прип'ясти до свого очіпка: чи то стрічку, чи гвоздика, а то й папірця, як не було чого кращого.

— Здоров був, Хомо! — привіталася вона, побачивши філозофа. — Ой-йо-йой! Що це тобі таке? — скрикнула вона, сплеснувши руками.

— Як то що, дурна бабо?

— Ой, Боже мій! Ти ж бо геть посивів!

— Еге-ге! Та ж вона правду каже! — озвався Свирид, придивляючись до нього ближче. — Ти таки справді посивів, мов наш старий Явтух.

Філозоф, почувши таке, прожогом метнувся до кухні, де він бачив примазаний до стіни, загиджений мухами, трикутний шматочок люстерка, біля якого були понатикувані любисток, барвінок і навіть віночок з нагідок, усе призначене на оздобу чепурливої моргухи. Жахнувся він, побачивши, яку правду вона сказала: чуприна йому справді наполовину пересіялася сивиною.

Понурив голову Хома Брут і запав у задуму.

— Піду до пана, — сказав він нарешті, — розповім йому все і скажу, що більше не хочу читати. Нехай одсилає мене зараз же до Києва.

З такими думками подався він до ґанку панського дому. Сотник сидів, наче й не здвигнувшись, у своїй світлиці; та сама нерозважна туга, що бачив він раніше на лиці його, залягала на ньому й тепер. Тільки щоки йому запали ще більше, як тоді. Було помітно, що він дуже мало підживлявся стравою, а може, й зовсім не торкався до неї. Незвичайна блідість надавала йому камінної якоїсь нерухомості.

— Здоров, небоже, — сказав він, побачивши, як Хома з шапкою в руках став на порозі. — Що, як там у тебе? Чи все гаразд?

— Та чом би й не гаразд. Таке чортовиння завелося, що хоч бери шапку та й стрімголов тікай світ за очі.

— А що таке?

— Та ваша, пане, донька... Головою помисливши, вона, сказано, з панського єсть роду, нічого тут навпроти не скажеш; та тільки ж, не на гнів вам кажучи, царство їй небесне...

— Що ж дочка?

— Припустила до себе сатану. Такого страху завдає, що ніякого писанія не вчитаєш.

— Читай, читай! Вона не дарма покликала тебе. Вона подбала, голубонька моя, про душу свою і молитвами схотіла вигнати всі грішні помисли.

— Воля ваша, пане: їй-богу ж, не сила моя!

— Читай, читай! — продовжував сотник таким же напутнім голосом. — Тобі одна ніч тепер зосталася. Ти вчиниш християнське діло, а я тобі нагороду дам...

— Та хоч яка б там нагорода... Як собі хочете, пане, а я читати не буду! — твердо промовив Хома.

— Слухай, філозофе! — сказав сотник, і голос йому спотужнів і набрався суворості. — Я не люблю цих витівок. Ти можеш робити таке у

вашій бурсі. А в мене інакше: я вже як одшмагаю, то не так, як ректор. Чи знаєш ти, що воно за штука добрячі ремінні канчуки?

— Як не знати? — відповів філозоф, притишивши голос. — Кожен знає, що таке ремінні канчуки: як багато, то штука нестерпна.

— Отож! Тільки ти ще не знаєш, як мої хлопці вміють лупити! — сказав грізно сотник, підводячись на ноги, і на лиці йому з'явився владний і лютий вираз, виказуючи нестриманість його вдачі, ненадовго лише прибитої тугою. — У мене спершу налуплять, тоді побризкають горілкою, а потому знов. Іди, йди! Роби своє діло! Не зробиш — не встанеш; а зробиш — тисячу червінців!

"Ого-го! Дивись, який зух, — подумав собі філозоф, виходячи. — З таким не до жарту. Пожди, пожди, друзяко: я такого утну драпака, що ти й з собаками не доженеш мене".

І Хома поклав собі неодмінно втекти. Він дожидався тільки пообідньої години, коли вся челядь мала звичку залазити в сіно під повітками і, роззявивши рота, завдавати такого хропака та свисту, що панське подвір'я уподібнювалося до фабрики.

Ось же й настала ця година. Вже навіть і Явтух примружив очі, простягшись проти сонця. Філозоф, потерпаючи та тремтячи, пробрався тихенько до панського саду, бо відтіль, йому здавалося, найлегше непомітно утекти в поле. Сад цей, як водиться, був геть здичавілий, а тому дуже сприяв усякому таємному намірові. Була там одним-одна стежка, протоптана в хазяйській потребі, а решту навколо закривали густо розбуялі вишні, бузина та лопухи, що висунули понад листя високе своє бадилля з чіпкими рожевими реп'яхами. Хміль укривав, мов неводом, верховіття цієї рябої збираниці дерев та кущів і сплітав над ними покрівлю, що насувалася на пліт і звисала з нього покрученими гадюками, разом з дикими польовими дзвіночками. За плотом, що відмежовував сад, починався цілий ліс бур'янів, куди, здавалося, ніхто

не мав охоти заглядати, і коса розскочилась би на шматки, коли б спробувала своїм лезом доторкнутися до здерев'янілого й грубого його бадилля.

Коли філозоф націлився перелізти через пліт, зуби йому цокотіли і серце так зсильна билось, що він аж сам злякався. Пола довгої його хламиди, здавалося, прилипала до землі, ніби хто прибив її цвяхом. Коли він перелазив через пліт, причувалося, наче з заглушливим свистом туркотів йому на вухо якийсь голос: "Куди, куди?" Філозоф шаснув у бур'яни і пустився навтьоки, безперестану спотикаючись об старе коріння і розтоптуючи ногами кротовини. Він запримітив, що, виплутавшися з бур'янів, йому б тільки перебігти поле, за яким чорніла густа тернина, і там він буде у безпеці, а перебравшись через неї, він гадав вибитися просто на київську дорогу. Крізь тернину він продерся, залишивши замість мита шматки свого сурдута на кожній гострій колючці, і опинився в невеличкому виярку. Верба, розпустивши віття, нахилялася де-не-де до самої землі. Мале джерельце виблискувало чисто, як срібло. Щонайперше філозоф приліг і напився, бо ж спрага мучила його нестерпна.

— Добра вода! — сказав він, утираючи губи, — тут би можна й відпочити.

— Ні, краще втікаймо далі: чого доброго, буде погоня.

Ці слова роздалися над його вухами. Він озирнувся — перед ним стояв Явтух.

"Чи не чортів Явтух! — спересердя подумав собі філозоф. — Узяв би я тебе, та за ноги... І бридку твою пику, і все, що тільки є на тобі, побив би дубовою палюгою".

— Нащо було робити такий гак? — продовжував Явтух. — Куди краще було податися стежкою, де я йшов: просто повз конюшні. Та ще й

сурдута шкода. А сукно добряче! По чому платив за аршин? Ну що ж, погуляли добряче, пора й додому.

Філозоф, почухуючись, поплентався за Явтухом. "Тепер триклята відьма завдасть мені пфейферу! — подумав він. — А втім, що це я справді? Чого мені боятись? Хіба я не козак? Читав же дві ночі, поможе Бог і на третю. Десь-то клята відьма не мало гріхів накоїла, що нечиста сила так за неї обстала".

Так розмірковував він, ступаючи на панський двір. Підбадьоривши себе такими розмислами, він упросив Дороша, який з поблажливості ключника мав часом приступ до панських льохів, роздобути сулію сивухи, і двоє друзяк, сівши під повіткою, висушили щось із піввідра, аж філозоф, зненацька зірвавшись на ноги, загорлав:

— Гей, музик сюди! Щоб мені були музики! — і, не діждавшись музик, пішов серед подвір'я, на току, садити тропака. Так танцював він доти, що вже час було й полуднувати, і челядь, яка була обступила його, як то заведено в таких випадках, колом, плюнула по всьому й розійшлася геть, сказавши:

— Ото як довго танцює чолов'яга!

Врешті філозоф там таки й ліг спати, і лише добрий цебер холодної води зміг розбурхати його до вечері. За вечерею він гомонів про те, що то є козак і як повинен він не боятися нічого в світі.

— Пора, — сказав Явтух, — підемо.

"Шпичка тобі в язик, проклятий кнуре!" — подумав собі філозоф і, звівшись на ноги, сказав:

— Ходім!

Ідучи дорогою, філозоф безперестану озирався на всі боки і пробував завести розмову зі своїми провідниками. Та Явтух мовчав; навіть Дорош став небалакучий. Ніч була, як у пеклі. Вовки завивали десь здаля цілою тічкою, і навіть собаче гавуління було якесь страшне.

— Здається мені, наче б то щось не таке виє: то не вовк, — сказав Дорош.

Явтух мовчав. Філозоф не знав, що й відповісти. Вони прийшли до церкви і ступили під її ветхе дерев'яне склепіння, що показувало, як мало дбав володар маєтку про Бога та про душу свою. Явтух із Дорошем, як і раніше, подалися назад, і філозоф лишився наодинці.

Все було так само, все являло ту ж загрозливо-знану картину. Він на хвильку спинився. Посередині так само нерухомо стояла домовина жахнющої відьми.

— Не злякаюсь; їй-богу, не злякаюсь! — сказав він і, вже звикле обвівши себе колом, почав пригадувати усі свої закляття. Тиша залягала моторошна; свічі тріпотіли і затоплювали світлом усю церкву. Філозоф перегорнув одного листка, далі перегорнув другого і завважив, що він читає геть не те, що написано в книзі. Вжахнувшись, перехрестився він і почав співати. Це трохи підбадьорило його; читання налагодилось, і листки перегортались один за одним.

Коли це серед тиші тріснувши, розкололось залізне віко на труні і підвівся мрець. Ще страхітніший він був, ніж першого разу. Зуби його страшно клацали ряд об ряд, судомно затіпались йому губи, і, моторошно повискуючи, він вивергнув із себе закляття. Вихор знявся по церкві, попадали на землю ікони, посипалися згори на землю розбиті шиби з вікон. Двері зірвалися з одвірків, і незліченна сила страховищ влетіла у церкву Божу. Страхітливий шум від крил та від дряпання кігтів наповнив усю церкву. Все літало й шугало, шукаючи філозофа.

Хомі вивітрився з голови залишок хмелю. Він лише хрестився та, плутаючись, читав молитви. І разом з тим чув, як нечиста сила метушилася довкола нього, ледве не черкаючи його краями крил та бридких хвостів. Не мав він духу роздивитися на них; бачив тільки, як на всю стіну стояло якесь велетенське страховисько у своєму довжелезному розпатланому волоссі, немов у лісі; крізь плетеницю волосся визирали моторошно двоє очей, трохи звівши догори брови. Над ним у повітрі висіло щось таке, як величезний пухир, з тисячами простягнених ізсередини клешнів та скорпіонових жал з висячими фудами чорної землі. Усі дивилися на нього, шукали і не могли побачити його, окресленого таємничим колом.

— Приведіть Вія! Біжіть по Вія! — почулися слова мреця. І нагло тиша запала в церкві; віддалеки долинуло вовче виття, і невдовзі загула важенна хода, відлунюючи в церкві. Поглянувши зіскоса, побачив він, як вели якогось присадкуватого, кремезного, клишоногого чоловіка. Був він увесь облиплий чорною землею. Немов те жилаве, міцне коріння, випиналися його притрушені землею руки й ноги. Важко ступав він, щохвилини спотикаючись. Довгі повіки звисали йому аж до землі. З жахом побачив Хома, що твар його була залізна. Його привели попід руки і поставили саме коло того місця, де стояв Хома.

— Підніміте мені повіки: не бачу! — мовив підземним голосом Вій, і все збіговище кинулося підіймати йому повіки.

— Не дивись! — шепнув якийсь внутрішній голос філозофові.

Не витерпів він і глянув.

— Ось він! — вигукнув Вій і показав на нього залізним пальцем.

І всі, скільки їх було, кинулися на філозофа. Бездиханний гримнувся він на землю, тут і дух йому вилетів зі страху.

Заспівав півень. Це був уже другий спів: першого недочули нечисті. З переляку вони кинулися, хто куди трапив, у вікна, в двері, аби втекти мерщій, та було вже пізно: так і зосталися вони там, позастрявавши у дверях та вікнах.

Увійшовши, остовпів священик, як побачив таку наругу над Божою святинею, і не наважився правити панахиду в такому місці. Так довіку й зосталася церква з защемленими в дверях та вікнах страховиськами, обросла лісом, корінням, бур'янами, диким терном, і ніхто не знайде тепер до неї дороги.

* * * * * * * * *

Коли чутка про це докотилася до Києва і богослов Халява врешті прочув про таку долю філозофа Хоми, то на цілу годину заглибився в роздуми. За той час із ним трапилися чималі зміни. Фортуна усміхнулася йому: скінчивши курс науки, став він за дзвонаря найвищої дзвіниці і вже мало не завжди вертався з розбитим носом, бо дерев'яні сходи на дзвіницю змайстровані були вельми незграбно.

— Чи ти чув, що сталося з Хомою? — сказав, підійшовши до нього, Тиберій Горобець, що на той час був уже філозоф і запустив собі вуса.

— Так йому Бог дав, — сказав дзвонар Халява. — Ходім до шинку та пом'янемо його душу.

Молодий філозоф, що з неабияким завзяттям почав користати зі своїх привілеїв, та так, що й шаровари на ньому, і сурдут, і навіть шапка одгонили спиртом та тютюновими корінцями, одразу ж на те пристав.

— Славний був чоловік Хома! — сказав дзвонар, коли кривий на ногу шинкар поставив перед ним третього кухля. — Знакомитий був чоловік! А пропав ні за що.

— А я знаю, через що пропав він: через те, що злякався; а якби не боявся, то відьма нічого б йому не зробила. Треба тільки, перехрестившись, плюнути їй на самий хвіст, то нічого й не буде. Я вже це знаю. Адже в нас у Києві всі баби, що сидять на базарі, усі — відьми.

На це дзвонар кивнув головою на знак згоди. Та, відчувши, що язик його не міг вимовити жодного слова, він обережно встав з-за столу і, заточуючись на всі боки, пішов ховатися до найдальшого закутку в бур'янах. При цьому не забув він, давню звичку мавши, поцупити стару підошву від чобота, що валялася на лаві.

1835

---

Примітки:

Вій — це могутній витвір народної уяви. Так звуть українці старшого над гномами, що в нього повіки на очах спускаються аж до землі. Оця вся повість і є народний переказ. Мені не хотілося змінювати його, тому розповідаю майже так само просто, як і сам чув. (Прим. М. Гоголя)